

**З історії суспільно-політичних процесів**

УДК 94 (477) «17/18»

Литвинова Т.Ф.

**СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВА АДАПТАЦІЯ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ  
НА ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.**

У статті представлено деякі особливості адаптації кріпосних селян та дворянства Лівобережної України до нових умов господарювання та соціальної взаємодії новоколонізованих теренів Південної України.

*Ключові слова:* кріпосне селянство, дворянство, степові поміщики, Південна Україна, Лівобережна Україна, соціально-економічна адаптація.

В статье представлены некоторые особенности адаптации крепостных крестьян и дворянства Левобережной Украины к новым условиям хозяйствования и социального взаимодействия новоколонизованных территорий Южной Украины.

*Ключевые слова:* крепостное крестьянство, дворянство, степные помещики, Южная Украина, Левобережная Украина, социально-экономическая адаптация.

This article presents some of the features of adaptation of the serfs and the nobility of Left-bank Ukraine to the new conditions of economic and social interaction novokolonizovannih areas of Southern Ukraine.

*Key words:* serfs, nobility, placing the steppe-ki, South Ukraine, Left-Bank Ukraine, socio-economic.

Загальновідомо, що освоєння Південної України в другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. відбувалося завдяки різним етнічним та соціальним потокам. У такий спосіб на нові землі переносилися побутові звички, господарські прийоми, а також специфічні форми соціальної взаємодії, соціальних практик. Одним з таких потоків був так званий «малоросійський потік». Значущість його в освоєнні Півдня України не заперечується в українській історіографії, однак вплив його не до кінця з'ясований. Якщо не брати до уваги дослідження Д. Каюка, то історики в основному цей потік представляли як переміщення на південь селян-втікачів та заробітчан-сезонників. Не надто багато уваги приділялося організованому переселенню кріпосних, що здійснювалося з ініціативи поміщиків. Традиційно в історіографії це явище розглядалося в контексті кризи феодално-кріпосницької системи і пов'язувалося зі зловживаннями поміщицькою владою, що, відповідно, викликало негативну реакцію з боку підданих, яка виявлялася в різний спосіб, у тому числі й через відверту непокору. Одним з хрестоматійних прикладів цього в науковій літературі став епізод з історії селянсько-поміщицького протистояння перших десятиліть ХІХ ст., пов'язаний з ім'ям С.М. Кочубея.

У 1811 р. цей дідич отримав 12 тис. десятин землі в Херсонській губернії і згідно до вимог вирішив заселити тільки-но набуту ділянку шляхом переселення людей з своїх полтавських маєтків, що й було зроблено у 1812 р. [8, с. 77]. Це цілком вписувалося в обсяг поміщицьких прав за умов отримання згоди земського суду. У 1815 р. почалися хвилювання кочубеївських селян, причину яких І.Ф. Павловський пояснював «не притеснением, не злоупотреблением помещичьей власти, а продажею их (маєтків – *Т.Л.*)» Михайлу Кир'якову [6, с. 19]. Причому останній придбав також і одне з полтавських володінь С.М. Кочубея. Саме це й стало поштовхом до протестів як полтавських, так і херсонських кріпосних.

Щоб загасити конфлікт, який дійшов до збройного протистояння з «військовою командою», та припинити обурення людей, у 1817 р. С.М. Кочубей вдався до викупу обох проданих маєтків, повернув отримані за них гроші та сплатив винагороду за збитки у розмірі 367 тис. рублів. Однак неможливість і після цього заспокоїти своїх херсонських підданих, що наполягали на переведенні їх у розряд казенних селян, примусила власника звернутися за допомогою до держави. Наслідком цього й було виселення 162 чоловіків та 172 жінок до Сибіру без надання поміщику компенсації за втрачених підданих.

Імовірно, і для самого С.М. Кочубея такий поворот подій був несподіваним і не дуже бажаним. Хоча поміщики й мали узаконене право висилати своїх селян до Сибіру, але використовували його не часто, оскільки, не кажучи вже про втрату робочих рук, для цього потрібно було подати «прошение» в губернське правління, забезпечити засланців одягом та грошима на харчування під час переїзду. У всякому разі найкращий знавець полтавських архівних скарбів І.Ф. Павловський серед матеріалів архіву дворянства та губернського правління не виявив жодної справи про висилку селян, хоча припустив, що такі приклади могли бути і в Полтавській губернії [6, с. 18].

На початку 1980-х рр. Б.Г. Литвак поставив під сумнів закріплені в історіографії уявлення щодо прямого зв'язку між становищем селян та їх протестами у першій половині XIX ст. Не заперечуючи, що погіршення становища могло підштовхувати людей до виступів, історик однак вважав, що в означений час «наибольшую социальную активность проявляют те группы крестьян, чей юридический статус еще не определен или, если уже определен, не успел укрепиться». Б.Г. Литвак селянські виступи пов'язував з боротьбою за збереження попереднього статусу. Це стосувалося й районів нового закріпачення [5, с. 138].

Підкреслимо, що приклади переселення селян з місця на місце, з маєтку в маєток істориками зазвичай трактувалися як прояв панської сваволі, посилення кріпосницького гніту. Міркування П.Г. Клепацького з приводу цього явища не бралися до уваги. Між тим учений подав доволі переконливу картину ставлення до переселень тих поміщиків, які здатні були вирішувати складу задачу переведення кріпосних з одного регіону в інший. Хоча в центрі дослідження П.Г. Клепацького, написаного на пізніше втрачених джерелах, знаходиться крупна фігура В.П. Кочубея, у даному разі воно цікаве й тим, що певною мірою

проливає світло й на особу його родича, С.М. Кочубея. Розглядаючи на основі архівних матеріалів стосунки з кріпаками управителів Диканського маєтку Кочубеїв на Полтавщині, історик поставив переселенську справу в контекст дворянських заходів поліпшення матеріального добробуту селян.

Необхідність переселення історик пояснював не тільки «пожадливістю поміщиків», а й об'єктивним розвитком господарств, які перетворювалися на «центри великого сільсько-господарчого виробництва». При збільшенні площ економічної ріллі та одночасному прирості населення за рахунок територій маєтку вже неможливо було задовольнити наділами всіх селян. Це й підштовхувало поміщиків «або ж прикупляти землі десь поблизу, або коли їх тут не вистачало чи були задорогі, шукати їх у Новоросії, де їх роздавано від уряду для заселення задурно» [3, с. 5-6].

На яких умовах відбувалося переселення на нові землі, які обов'язки на себе при цьому брав землевласник, яким чином облаштовувалися селяни і що робилося для їхньої скорішої адаптації, П.Г. Клепацький показав, аналізуючи і широко цитуючи «Записку о переселении крестьян» 1808 р. та «Положение для вотчин Берестовки, Семионовки и Камлички» 1819 р., укладені В.П. Кочубеєм. Як видно, ініціатива переселення виходила від самих громад, адже, через нестачу земель у Диканському маєтку, селянам доводилося долати великі відстані для обробки власного поля та для виконання панщини. Малоземелля призводило також до відходів значної кількості людей на сезонні роботи у Катеринославську та Херсонську губернії, що, як пояснювали пану селянські делегати, породжувало «бродяжество, вредное для мирских обществ». Такі мотиви для переселення П.Г. Клепацький вважав цілком виправданими.

Переводилися на Херсонщину безземельні люди, бобилі, що не мали тягла та були неспроможні сплачувати податки або такі, що захотіли переїхати добровільно. Історик зазначив також, що, крім добровольців, як економічними урядниками, так і селянськими громадами у значній кількості в «колонії» висилалися «худые люди», яких бажали позбутися: «Тут були: старі, криві, сліпі, потвори, глухонімі, взагалі – «каліч», п'яниці, бродяги, цигани й т. ін.» [3, с. 8].

Переселенці отримували платню за землю, яку залишали, мали право продати всі свої будівлі. За засіяні ділянки селянам сплачували гроші або збирали зерно на їхню користь. Для переїзду надавалися підводи та все необхідне. На нових місцях для них заздалегідь будувалося житло, копалися криниці, що було складною та недешевою проблемою у цьому степовому краї (кожна коштувала 500 руб.), оралося поле економічними плугами для осіннього посіву на кожну сім'ю або навіть здійснювався посів за панський рахунок, надавалося «заимообразно» зерно для посіву, при необхідності борошно для «прокормления», городина (буряки, капуста, цибуля) та інші харчі з панських комор безкоштовно.

Також селяни на рік і більше звільнялися від панщини, їм роздавалася худоба або гроші на її придбання і земельний наділ у 15 десятин на душу. Аналізуючи всі документи по південним маєткам, П.Г. Клепацький дійшов

висновку, по-перше, що панський наказ щодо умов переселення та облаштування селян «справді приводився в життя», по-друге, що «інтереси економії більш-менш збігалися з інтересами кріпаків», по-третє, що, попри труднощі степового господарювання в «колоніях», становище людності в них було більш задовільним, ніж у «метрополії» [3, с. 7-8, 10]. До обов'язків поміщика також входила сплата подушного державного податку за своїх селян. Як зауважували С.Я. Боровой та О.С. Коцієвський, це практикувалося у більшості маєтків. Отже, дворянство брало на себе державні податки своїх підданих не від хорошого життя, а у тому числі й через небажання тих платити [2, с. 113].

Такі заходи новоявлених новоросійських поміщиків, мабуть, не варто розглядати як прояв широти душі або гуманізму. Вони були викликані самим життям у південному краї, складними умовами, в яких доводилося розпочинати господарювання, що відзначалося неодноразово авторами різноманітних економічних нотаток. Зокрема, відомий у свій час ботанік, управитель Катеринославської учбової ферми В.Б. Бауман ще у 50-і рр. XIX ст. до таких у першу чергу відносив «неблагоприятные явления сухого климата и малолюдность», якими гальмувалися швидкі господарські успіхи [1, с. 94]. Що вже й говорити про початок століття, коли самим дворянам також доводилося докладати багато зусиль для адаптації на нових місцях.

А.О. Скальковський, в обізнаності якого навряд чи можна сумніватися, не просто намалював образ такого, «степного помещика» (вислів, що побутував відносно землевласників Півдня і був синонімом напівдикості, відсталості), а й на прикладах утворення цілого ряду маєтків у Новоросії переконливо доводив для інших, що цей «степняк» – «дивное и утешительное явление». Девізом таких землевласників, як вважав А.О. Скальковський, могли бути слова, сказані в квітні 1835 р. на публічному зібранні Товариства сільського господарства Південної Росії «славным писателем духовным и отличным агрономом» А.С. Стурдзею: «Здесь каждый из нас ничего не наследовал от предков, кроме затоптанной кочевьем степной земли и на ней все должен создать, готовя тень, и воду, и приют для потомства» [7, с. 3].

Найбільшою проблемою для поміщиків краю була необхідність залюднення своїх маєтків, яка вирішувалася по-різному. Але й набуття підданих не гарантувало успіху, адже садиба, «оживленная» 2 или 3 года рабочим и усердным народом, исчезала вдруг, и селение основывалось где-нибудь в другом урочище, у другого, более щедрого на землю и менее взыскательного *осадчаго* (основателя) селения» [7, с. 5].

А.О. Скальковський навів не один приклад того, як уміння і бажання, навіть при жалюгідних матеріальних ресурсах, давали прекрасні результати і показав, «сколько трудов, сколько терпения и мужества, сколько издержек надобно было употребить, чтобы основать все эти усадьбы, завести хозяйство, приучить людей к работе и послушанию, чтобы построить столько жилищ, столько мельниц и даже столько прекрасных храмов Божих» [7, с. 13]. Але задля успіхів часто степовий поміщик «для пользы своей, а еще более для доброго примера сам пилил камень для клумбов или решеток саду, сам сажал и

разводил деревья, сам указывал место для колодезей, сам не только щедро украшал, но и чинил и красил свою церковь, сам даже на себе испытывал, сколько взрослый человек может выработать в поле, дабы удостовериться в правильности назначенных поселянских уроков» [7, с. 14]. Тобто, такий «степняк» сам повинен був закладати традиції і господарювання, і соціальної взаємодії.

Отже, С.М. Кочубей не відносився до таких новоросійських поміщиків, хто пиляв камінь або розводив дерева. Спроба його закріпитися в Південному краї, як бачимо, виявилася не дуже вдалою. Однак його записки свідчать про намагання перенести з Малоросії на нові місця традиції селянського побуту, господарювання та організації. Як приживалися на новому ґрунті інші малоросійські дідичі, якими принципами керувалися ті з них, хто переселяв своїх селян у Новоросію і чи були поміщицько-селянські взаємовідносини такими ж драматичними, як у С.М. Кочубея, поки що мало відомо. Але, очевидно, що серед них були і більш успішні господарі, ніж С.М. Кочубей, якому не судилося подолати протиріччя між інтересами малоросійського та новоросійського поміщика. Тому для української історіографії створення більш адекватної і повної картини освоєння південних регіонів України, адаптації різних соціальних категорій, засвоєння нових традицій господарювання та спілкування залишається актуальним науковим завданням.

### Бібліографічні посилання:

1. Бауман. Агрономическое путешествие по Таврической и некоторым частям Екатеринославской и Херсонской губерний в 1853 г. // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1854. – Ч. 53. – С. 93-111.
2. Боровой С.Я., Коциевский А.С. Два українські проекти законодавчої регламентації повинностей кріпаків на початку XIX ст. // Проблеми правознавства: Міжвідомчий науковий збірник / Під ред. В. Копейчинова. – К., 1975. – Вип. 30. – С. 111-116.
3. Клепацький П.Г. Стосунки урядництва Диканського маєтку Кочубеїв з кріпаками в першу половину XIX ст. (За матеріалами диканського архівного фонду в Полтавському Крайістархіві) // Записки Полтавського наукового при ВУАН твариства. – Полтава, 1928. – Вип. 2. – С. 1-16.
4. Коциевский А.С. Крестьянская колонизация Южной Украины в первой трети XIX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1965. – Сб. VI. – С. 120-139.
5. Литвак Б.Г. Сословно-групповые особенности крестьянского движения в период кризиса крепостничества // Социально-экономические проблемы российской деревни в феодальную и капиталистическую эпохи. Материалы XVII сессии симпозиума по изучению проблем аграрной истории. – Ростов: Изд-во Ростовского университета, 1980. – С. 137-148.
6. Павловский И.Ф. К истории Полтавского дворянства. 1802 – 1902 г. Очерки по архивным данным. – Полтава, 1907. – Т. 2. – 303 с.
7. Скальковский А. Степной помещик // Экономист. – СПб., 1859. – Т. 2. – Кн. 2. Смесь. – С. 1-16.
8. Стороженко Н. Эпизод из истории малорусских крестьян // Киевская старина. – 1888. – Июнь. – Док., изв. и зам. – С. 76-78.

*Надійшла до редколегії 16.06.2013 р.*